

Воронко Олег Григорович, канд. іст. наук, доцент

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна

Субботіна Інга Володимирівна, канд. іст. наук, доцент

Чернігівський національний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ДИНАМІКА ОСВІТНЬОГО РІВНЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: ЕТНОДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

Важливим вектором подальшого розвитку українського соціуму є збереження і примноження освітніх традицій. Тривала історія формування національної освіти передбачає творче використання існуючого досвіду в цій соціальній царині. Успіх сучасних освітніх реформ залежить не тільки від прагнення до європейських стандартів, але й від розуміння необхідності не втратити остаточно високого рівня вітчизняної системи освіти, сформованої протягом останніх півстоліття.

Населення УРСР до 1980-х років (тим більше зайняте у виробничій діяльності) вже мало високий освітній рівень. Швидкими темпами зростала чисельність осіб з повною середньою та вищою освітою. Тільки за два десятиліття, з 1959 по 1979 роки, більше, ніж втричі зріс показник осіб, котрі одержали вищий освітній рівень (96 осіб з вищою освітою на 1000 зайнятих осіб) [наступні показники наведено та розраховано авторами за: 3, с. 168-169; 4, с. 400-405; 6, с. 94-107; 9, с. 98-99; 12, с. 148-149; 13, с. 6-47]. Найбільша кількість працівників з вищою освітою була зосереджена у просвітництві (378 осіб на 1000 зайнятих), у партійних та громадських організаціях (283 на 1000) та в управлінні (252 на 1000). Найнижчий рівень освіти мали особи, що були працювали у сільському господарстві, де в 1959 році лише 3 особи на 1000 зайнятих мали вищу освіту, а в 1979 році - 19 осіб.

Протягом 1950-80-х років показники динаміки освітнього рівня молоді віком від 16 до 29 років були такими: щодо вищої освіти – зросли у 4,1 разу, неповної вищої освіти – у 2,5 рази, середньої спеціальної освіти – у 3,4 рази, середньої загальної освіти – також у 3,4 рази і, навпаки, зменшилися щодо неповної середньої освіти – у 2 рази та початкової освіти – аж у 26,8 рази! Найшвидшими темпами зростала кількість випускників середніх навчальних закладів, що пояснювалося відповідною політикою держави. Збільшувалася чисельність осіб із середньою професійною освітою: тільки за 1970-і роки їх питома вага зросла з 9 до 15,3%. Визначальними стали рішення ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 1960-х років, якими ініціювалося створення цілої мережі закладів професійно-технічної освіти і гарантувалося житло і працевлаштування для молодих фахівців [7; 15].

Незважаючи на відсутність повної гендерної рівності у виробничій сфері УРСР, рівень освіти жінок постійно зростав. Якщо у 1970 році на 1000 зайнятих чоловіків припадало 65 осіб з вищою освітою, а серед жінок аналогічний показник дорівнював 57 особам, то в 1989 році ситуація змінилася: серед 1000 зайнятих чоловіків нараховувалося 137 осіб з вищою освітою, а серед жінок - 142 особи. Жінок із середньо-спеціальною освітою було майже у півтора рази більше, ніж чоловіків.

Поступово зменшувався розрив між освітнім рівнем зайнятого міського та сільського населення. З 1959 по 1979 роки цей розрив скоротився в 1,3 рази. Низький рівень освіти передусім мали особи, що були зайняті некваліфікованою фізичною працею: робітники комунального та господарського обслуговування, риболовства та лісозаготівель. Закономірно, найвищий рівень освіти був у осіб, зайнятих розумовою працею: науковці, педагоги, вихователі, літератори, юристи, лікарі тощо.

Отже, в УРСР 1950-80-х років спочатку у зв'язку з потребою підвищити освітній рівень населення країни, а пізніше - внаслідок впливу науково-технічної революції, постійно зростала необхідність у кадрах вищої кваліфікації [2; 8, с. 241], урядом прийма-

лися належні заходи щодо збільшення чисельності студентів вищих навчальних закладів. Ради Міністрів союзних республік усіляко сприяли покращенню керівництва вищими і середніми спеціальними навчальними закладами та розвитку міжреспубліканської кооперації у підготовці спеціалістів [8, с. 244].

Суттєві зміни відбулися в освітньому рівні зайнятого населення незалежної України. За переписом 2001 року на 1000 зайнятих вищу та середню (повну та неповну) освіту мали 990 осіб, [наступні показники наведено та розраховано авторами за: 4, с. 8; 5, с. 362-375; 13, с. 12-13], на 1000 зайнятих у містах зазначену освіту мали 994 особи, в селах - 983 особи. У порівнянні з 1959 роком, рівень освіти зайнятого населення України зріс у 2,3 рази. Найвищим рівнем освіти відрізнялися законодавці, професіонали, фахівці, службовці тощо. Нижчий рівень освіти мали працівники сільського господарства та представники найпростіших професій.

Загалом 1990-і роки характеризувалися кількісними та якісними зрушеннями у системі освіти на всіх її структурних рівнях. За переписом 2001 року у кожній 1000 осіб віком від 15 до 29 років нараховувалася 91 особа з повною вищою освітою, 19 - з базовою вищою, 141 - з неповною вищою, 467 - з повною загальною середньою, 243 - з базовою загальною середньою і 31 - з початковою загальною. Однак за період з 1989 по 2001 роки відносна чисельність молодих осіб з вищою (повною, неповною, базовою) освітою зменшилася відповідно з 314 до 251 особи, натомість зросла кількість молоді з початковою освітою. В цій тенденції спостерігається негативний вплив матеріальної забезпеченості абітурієнтів (навчання у вищій школі стало значною мірою платним, загальна суспільна криза також відволікала молодь від навчання).

Соціально-політичні та соціально-економічні зрушення 1990-х років не змогли внести позитивних змін й у вирішення питань щодо соціального статусу жінок. В Україні у 2001 році жінки становили 48,7% із загальної кількості зайнятих економічною діяльністю. Як і за радянських часів, найбільшою була питома вага жінок у галузях, які характеризувалися низьким рівнем заробітної платні: охороні здоров'я, соціальній допомозі, освіті. Це йшло врозрід з високим рівнем освіти і кваліфікації жінок. Вищий, ніж у чоловіків, рівень освіти жінок, зафіксований переписом 1989 року, зберігся і на момент проведення перепису 2001 року: тих, хто мав повну, базову і неповну вищу освіту, на кожну 1000 серед чоловіків припадало 406, а жінок - 548 осіб.

Щодо динаміки рівня освіти найбільш чисельних етносів України (понад 200 тис. осіб кожний), то передусім необхідно визначити освітні характеристики етнічних українців, котрі чисельно переважали майже на всій території України, за винятком АР Крим [наступні показники наведені і розраховані авторами за: 1, арк. 3-16; 10, с. 14-15; 11, с. 4-12; 14, с. 309-310]. За показниками освітнього рівня українці в останні десятиліття існування УРСР поступалися лише євреям та росіянам. У 1979 році на 1000 зайнятих українців припадало лише 76 осіб з вищою освітою (для порівняння у євреїв відповідний показник дорівнював 384 особам). У 1989 році серед українців цей показник досяг рівня 117 осіб. З 1959 по 2001 роки питома вага міських жителів у складі етнічного українського населення збільшилася майже удвічі і досягла 63%, що сприяло зростанню його освітнього рівня.

Росіяни, як другий за чисельністю етнос УРСР, відзначалися порівняно високою питомаю вагою фахівців з середньою спеціальною освітою - випередивши українців на 4,5% у 1989 році та вдвічі більшою!, ніж в українців часткою осіб з вищою освітою. Таку ситуацію формували особливості галузево-професійної зайнятості росіян і національна політика в СРСР: росіяни були чисельно та ідеологічно домінуючим етносом. За даними перепису 2001 року відносна чисельність осіб з вищою освітою також залишалася більшою серед росіян. Однак з 1989 по 2001 роки саме українці характеризувалися

переважаючим коефіцієнтом росту зазначеного показника, який становив 150%, в той час як у росіян - 129,9%. Випередили українці росіян і за темпами зростання частки осіб з середньою загальною освітою: відповідно 123,2% та 117,8%.

В УРСР 1980-х років третім за чисельністю етносом були євреї, традиційному прагненню яких реалізовуватися у сфері розумової праці, цілком сприяло майже виключно міське їх розселення - в 1989 році у містах проживало 99,2% (!) євреїв України. Питома вага осіб з вищою освітою серед них була у 4,4 рази більшою за відповідний показник серед українців та в 2,4 рази – росіян. За даними 2001 року, незважаючи на значне кількісне скорочення, євреї залишалися в абсолютній більшості мешканцями міст (98,5%), як правило з високим рівнем освіти.

Білоруси, які у 1989 р. посідали четверте, а у 2001 році – третє за чисельністю місце серед етносів України, також населяли переважно міста (давалися взнаки економічні міграції в СРСР). З 1989 по 2001 роки показник городян серед білорусів зменшився лише на 1,5% і становив 77,8%. У 1989 році 11,1% від загальної чисельності білорусів України віком від 10 років і старше мали вищу освіту, а в 2001 р. - 15,6%. За коефіцієнтом росту відповідного показника білоруси (140,5%) поступалися українцям (150%).

У поляків, як і в українців, міські мешканці становили близько 2/3 від їх загальної чисельності, а питома вага жителів міст поступово зростала (з 67,6 до 69,1% з 1989 по 2001 роки). Осіб з повною вищою освітою серед поляків теж було порівняно небагато, хоча темпи зростання їх кількості були значними.

У 2001 р. до числа найбільших етносів України додалися кримські татари. Представники кримськотатарського етносу – лише на третину міські жителі, однак рівень освіти у них був вищим, ніж у молдован, болгар, а також угорців і румун які також в абсолютній більшості проживали в селах. Зокрема, вищий рівень освіти здобули 9,1% кримських татар, тоді як у вказаних етносів цей показник коливався у межах 4-6,1% (найменше – серед румун, найбільше – серед болгар).

Основним чинником, здатним впливати на освітній рівень етносів, була специфіка їх територіального розселення. Ті етнонаціональні групи, представники яких здебільшого проживали у містах, зазвичай характеризувалися вищим рівнем освіти. Певну роль відігравали особливості етнічного менталітету та традиції, властиві кожному з етносів.

Отже, зміни в освітньому рівні населення України відповідали соціально-економічним та політичним вимогам часу. Модернізація у сфері радянської освіти 1950-60-х років знаходила вираз в остаточній ліквідації безграмотності та у боротьбі з малограмотністю, а наприкінці 1970-х ці нововведення вже стали соціокультурною традицією. Населення УРСР кінця 1980-х рр. мало високий освітній рівень. На особливу увагу заслуговують досягнення в освітній сфері, пов'язані з гендерними питаннями: молодь одержувала обов'язкову середню освіту, жінки випередили чоловіків за рівнем одержаної освіти. В той же час неперспективними були освітні тенденції в етнічному вимірі - вони коригувалися як специфікою розселення етносів (місто-село), так і національною політикою з її ідеологічними штампами.

Після розпаду СРСР, водночас з соціально-економічними та демографічними кризовими процесами, відбулися несистемні реформи у галузі освіти і руйнація ментальних настанов на пріоритетність якісної освіти. Все це призвело до зменшення показників частки осіб з вищою освітою саме серед молоді (у порівнянні з населенням середніх вікових груп - передусім від 30 до 50 років). Відбулась масова зовнішня еміграція найбільш кваліфікованих кадрів. Серед нечисленних позитивних змін найбільш важливим стало, те, що титульний етнос характеризувався найвищими темпами зростання частки осіб з повною вищою освітою, що є реальним кроком на шляху до підвищення етносоціальних стандартів. Вплив модернізації в освітній сфері став відчутним для всіх етносів країни. В